

ТРИПТИХ — ПОМЕНИК С БЛАГОВЕЩЕНИЕ ОТ АРБАНАСИ

Диана КОСЕВА (Велико Търново)

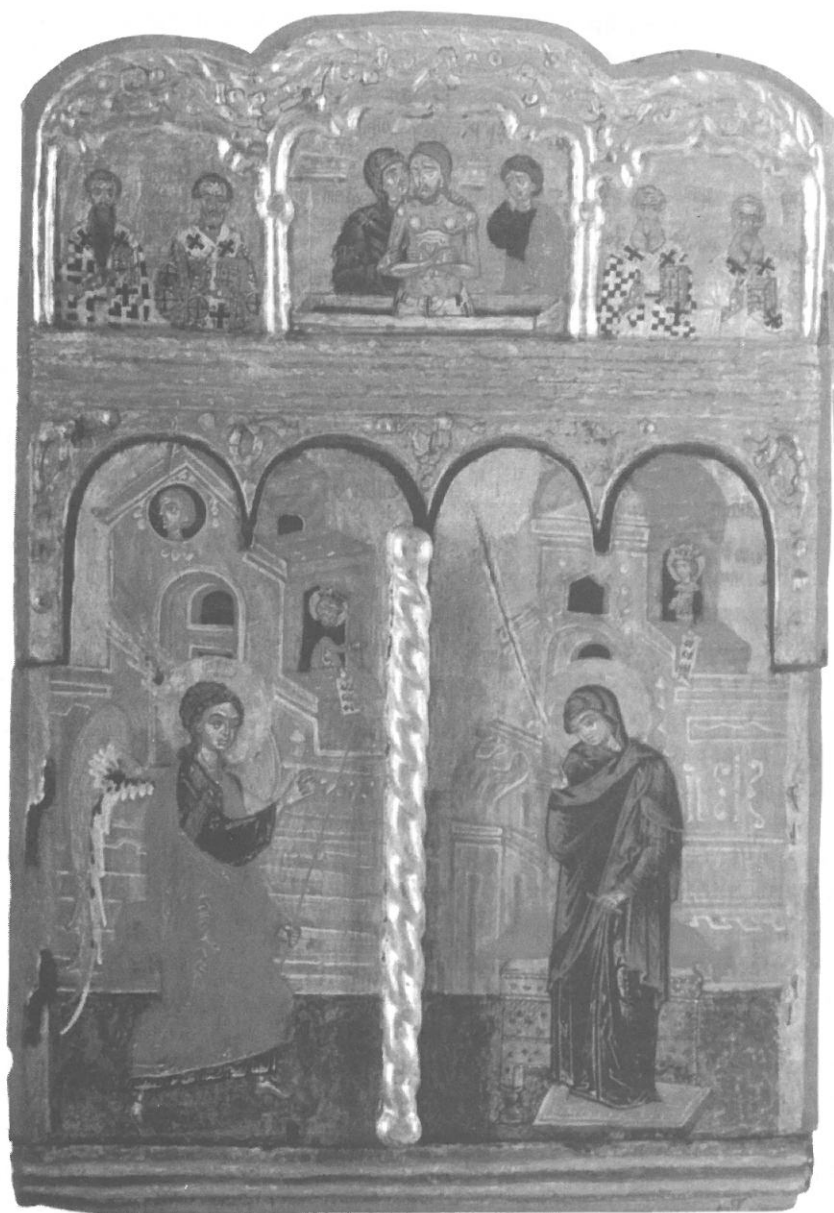
В последните години спряхме вниманието си на няколко триптиха с поменици от XVIII и XIX в., произхождащи от с. Арбанаси.¹ Настоящият паметник е най-ранният, най-представителният и популяризиращият сред тази група². Въпреки многобройното му включване в международни изложби, досега той е останал непубликуван³.

Триптихът е със среден формат: 44 x 30,5 см и богата художествена украса. Горният край на неговия централен панел е оформен от тристенна арковидна извивка. Под нея в три симетрично разположени, релефно рамкирани арковидни полета са представени образите на литургисти и сцени. Релефната рамка е запълнена от геометрични и флорални орнаменти, покрити със златен варак. Върху първото поле отляво са представени допоясните фигури на двама от великите отци литургисти — св. Василий Велики (Ο ΑΓΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΟΥ Ο ΜΕΓΑς) и св. Йоан Златоуст (Ο ΑΓΙΟΥ ΙΩ Ο ΧΡΙΣΟΣΤΟΜΟΥς). В средата е представена сцената „Христос в гроба“ (Ι ΑΠΟΚΑΘΗΛΟΣΙ), фланкирана отдясно от други две допоясни изображения на св. Григорий Богослов (Ο ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΥς) и св. Атанасий Велики (Ο ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ο ΜΕΓΑς). Този малък, своеобразен регистър в долната си част е отделен чрез три релефни хоризонтални линии от полето, където се вместилият затворените вратички на триптиха. Всяка една от вратичките в горната си част е оформена като двойна арка. В затворено положение лявата вратичка покрива дясната чрез релефна вертикална вита колонка, която завършва в горния и долния си край с обемни сфери. Ъглите над вратичките и триъгълните пространства между арките също са украсени с релефни растителни орнаменти. Цялото поле около живописните изображения е покрито със златен варак. Върху вратичките е представена традиционната за олтарните двери сцена Благовещение (Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥς). В долната си част триптихът завършва отново с три хоризонтални релефни линии.

Освен със златно покритие, арковидния силует и релефната украса този паметник привлича вниманието ни с представените изображения и сцени. Както вече казахме, в горната част на триптиха са подредени фризово в арковидни полета две двойки светци, фланкиращи сцената „Христос в гроба“. Тези изображения и сцената ситуират мястото, където обикновено стоят в църковното пространство проскомидийните поменици — протезисната ниша. Тези паметници следват средновековната традиция да се правят поменици върху хартия или на стените на храмове⁴. Практиката да се включват в стенописния интериор проскомидийни поменици обаче се наблюдава в поствизантийската епоха, когато се появяват и рисуваните дървени поменици. Подобен пример откриваме в протезисната ниша на църквата „Св. Георги“ във Велико Търново, където е изписан направо върху стената триптих поменик. Освен че са включени имената на ктиторите, от посветителния надпис в църквата е интересно включването и на една широко разпространена клетвена формула⁵. От друга страна, сцената Благовещение традиционно украсява олтарните двери, а представянето ѝ върху вратичките на триптиха само напомня още веднъж, че както този триптих, така и всички диптиси, триптиси и полиптиси са всъщност портативни олтари. Тоест, в случая, иконографската програма на разглеждания паметник е рефлексия от неговите функционални особености — на портативен олтар и проскомидийен поменик.

В стилово отношение рисунката и живописното изграждане на образите и сцените върху разглеждания паметник държат тясна връзка с късносредновековната живопис, създавана в атонските манастири и широко разпространена на Балканите в този период. Тя следва традициите на висококачествените образци от Палеологовата епоха. Правят впечатление деликатната рисунка и нежният колорит при изграждане на телесните части. Карнацията е охрвожълта върху тъмнокафява подложка и бели бликове, чрез които са моделирани анатомичните детайли. Нежната хармония е подчертана от яркия цинобър, който покрива части от дрехите и покривите на сградите, както и от зеления пояс, върху който стъпват фигурите. Със сравнително големи гръцки букви, изпълнени също в цинобър, са и значителните надписи. Прецизната рисунка и колоритното звучене на тази творба характеризира работата на изключително надарен и добре школуван зограф. През периода XVI—XVII в. са създадени едни от най-качествените образци на този род портативни олтари, преди всичко в по-големите манастири на Балканите и Атон. От България е известен великолепият полиптих от Бачковския манастир, триптихът — поменик от Кремиковския манастир, един от НИМ и пр.⁶

Най-близки в стилово и иконографско отношение до разглеждания паметник са олтарните двери от Преображенския манастир, датирани в последната четвърт на XVI в.⁷ Прави впечатление пълното сходство в представянето на всеки един детайл от сцената Благовещение и при два-

Обр. 1. Триптих – поменик с изображение на сцената Благовещение от Арбанаси. XVI и XVII в.

та паметника. Идентични са позите на фигурите, диплите на дрехите им, видът и украсата на архитектурните сгради, както и витата позлатена колонка, която придържа лявата и дясната част на олтарните двери и триптиха. Ако не съществуваше огромната разлика в размерите, бихме могли да предположим, че рисунката върху двете творби е излязла от една и съща копирка. Изключителната близост между тези два паметника безспорно доказва, че те са дело на един и същ зограф и ателие, работили в околностите на Търново.

В композиционно отношение този образец на късносредновековната живопис също предизвиква определен интерес. Прави впечатление целенасоченото търсене на ритъм в композицията, постигнат чрез жестове, пози, архитектурен фон и пр. Например левите фигури от двойките светци — св. Василий Велики и св. Григорий Богослов, са облечени в полиставриони, а десните — св. Йоан Златоуст и св. Атанасий Велики, са облечени съответно в зелен и розов фелони. Тази симетрия се нарушава от раздвижените пози и жестове на участниците в композицията „Христос в гроба“. Подобен принцип на композиране откриваме и в сцената Благовещение. Архитектурните детайли от задния план с допоясните изображения на старозаветните царе Давид и Соломон са симетрично разположени върху двете вратички. Тази скованост разрушава динамичните пози и жестове на фигурите от предния план. Върху лявата вратичка е разположена фигурата на арх. Гавриил, който пристъпва напред с благославящ жест към бъдещата Божия майка. Лявата ръка, с която държи жезъл, е отпусната надолу. Лявото крило на архангела е вдигнато нагоре и назад, а другото е спуснато надолу и встрани. Върху дясната вратичка е представена изправената фигура на Мария, обърната към архангела. Едната ѝ ръка е вдигната почти до главата и опъва нишката от прежда, която се спуска до другата ръка, с която държи вретено. Към Богородица се спуска лъчът, символизиращ Светия Дух. Фигурата е стъпила върху субпедиум, а зад нея се вижда нисък, богато украсен стол с възглавие. От България са известни още два синхронни триптиха — поменици със сцената Благовещение. Единият е от Кремиковския манастир, а другият се съхранява в НИМ⁸. Иконографската програма на триптиха от Кремиковския манастир, датиран във втората половина на XVI в., макар и с по-пестелив репертоар от персонажи е сходна с тази от арбанашкия триптих. Върху външната лицева част на вратичките е представена сцената Благовещение, а от вътрешната им страна са показани в цял ръст, облечени в полиставриони, отците литургисти св. Василий Велики и св. Григорий Богослов.

Другата важна причина да спрем вниманието си върху триптиха от Арбанаси е съдържанието на поменика, разположен отвътре в осем колони. Полетата, в които са изписани имената, са оформени като арки,

разделени от колони с капители. Първите две и последните две колонки са поместени върху вратичките, а останалите четири — върху централния панел. Посветителните надписи и имената са на гръцки език, писани с черно мастило. Над всяка от колонките с имената върху централната част е изписана по една буква с титла. Тези букви – Α, Χ, Ξ и Δ — са означенията на 1664 г. Запазените имена от поменика най-общо са синхронни с тази дата, но съществуват следи от по-ранни надписи, които са били заличени. Това е още едно основание, подкрепящо датировката от стиловия анализ, което определя създаването на триптиха в края на XVI в.

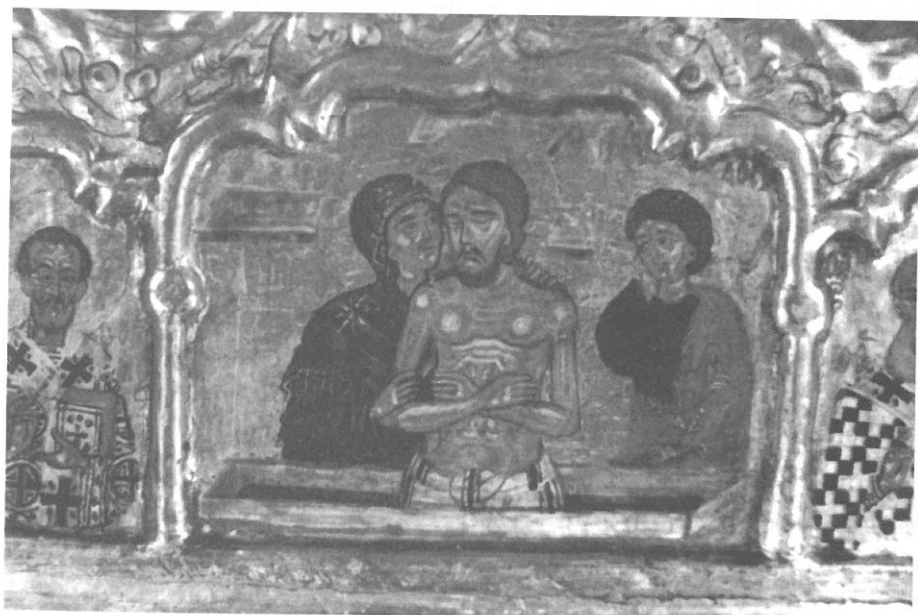
Първата колонка с имена върху лявата вратичка започва с посветителен надпис: τον ηιερασ, отделен от изредените по-надолу имена с червена линия. Следват шест реда с имена, които за съжаление са доста изтрити и нечетливи. Разчитат се само означенията на служебното положение на споменатите. Всички те са архиереи (αρχιερες). Останалата част от тази колонка е съвсем изтрита.

Втората колона върху лявата вратичка продължава с четири имена на архиереи, от които е запазено само означението на духовния сан — ο αρχιερευς (архиерей). Следва името:

Ηλαριωου τον γονεο, Νικοδιμο και τον γονεωνσ, ..., ιερομοναχου, ... Θεοκλητο ιερομο ναχου, ..., ιερουμοναχου, Νυκταριου ηερουμοναχου, Βυλυκο πραζβυτερυ, Θεοδορ..., ..., ..., Μοσχο, Θομα, Τοδορου και τον γονεο, Διμηθριου και τον γονναοσ, Κυρι ακη, Σγουροσ, Ριζου, Κυρατζα, Δημυτριου, Θεοδη (Илариу и родителите му, Никодим и родителите му, ..., йеромонаху, ... йеромонаху, Теоклит йеромонаху, ...йеромонаху, Нектариус йеромонаху, Вилико пресвитери, Тодор, ..., (следващите шест реда са нечетливи), Мосхо, Тома, ..., Тодору и родителите му, Димитриу и родителите му, Кириаки, Сгурос, Ризу, Кираца, Димитриу, Тодио).

Следващата трета колонка е първата върху централния панел. Тук са изредени следните имена, без посветителен надпис:

Αβροσι, Λευη, Κυρε, Ζοδωυ, Θαρα, Μαρια, Νικουλαοσ, Αργηροσ, Θομα, Καλη, Νικουλαου, Ερηνη, Γιοργι, Σταμο, Ροηδο, ..., Νικολαου, Θεοδορου αρχιερεοσ, Δυμητροι πρεσβιθεροσ, Νικολι, Καλο, Κορα, Νικο, Γιαντζο, Θεοδωρα, Μακρια, Αβραμικο, Διμητριου, Κουλιο, Τζεβου και τον γοννια, Σταματι, Κιριακο, Τζεβου, ..., Καλη, Τοδωρου, Κοστα, Καλη, Παγουνου, Δουκα, Θεοδωρα, Γιαντζο, Δοστατα, Ανθονο, ..., Ριζο, Στουικο, Θεοδωρου, +Θοδωρα, Ιω(αν), ..., Γοργι, Στογιο, Μιχαλη, Γωργι, Κερατζα, Κουλου, ..., Σταθι, Διμυτριου. (Αβроси, Леви, Кире, Зоду, Тара, Мария, Николаос, Аргирос, Тома, Кали, Николау, Ерини, Гиорги, Стамо, Ройдо, ..., Николау, Теодору архиереос, Димитри пресвитерос, Николи, Ка-ло, Кора, Нико, Янчо, Тодора, Макриа, Аврамико, Димитриу, Кульо (Ко-лио), Чебу(Цебу) и родители, Стамати, Кириако, Чебу(Цебу), ..., Кали, Тодору, Коста, Кали, Пагуну, Дука, Тодора, Янчо, Достата, Антоно, ...

Обр. 2. Триптих – поменик с изображение на сцената Благовещение от Арбанаси. XVI и XVII в. (детайл)

Ризо, Стойко, Тодору, +Тодора, Йоан, ..., Горги, Стойо, Михали, Горги, Кераца, Кулу, ..., Стати, Димитриу.)

Четвъртата колона от поменика започва с посветителен надпис: Για προστεα αυτο τυс βοστελυσ δουλυσ του (За по-раншни опрощения на рабите...) Следват имената на миряни и монаси: Κυριαιζι, Κυριακια, Στογιανο, Νικολαου, Χροισο, Κερο, Θεοδωρα, Μοσχη, Μοσχο, Κιριακι, Γεωργι, Θεομα, Ζαφυρο, Μιθο, Θεοδωρε, Διμητρι, Τζεβο, Κερο, Νικολαου, Φιτοκα, Κερο, Μαργαρυτο, Λαφτο(Λαφπο), Πουλο, Μαρια, Ανδωνο, Ιω(αν), Κερο, Ιω(αν), Κιριακι, Κυρατζα, Παρθενη μοναχο, Ιω, Μυρκο(Μυρνο), Ερηνη, Μαρτα, Ιω, Διμητριου, Θεοδωρα, Κοντο, Κυρο, Δυμητριου, Ζото, ..., Θανο, Κυριακι, Διμητριου, Στογιανε, Κονσταντινο

(Κираци, Кириакиа, Стояно, Николау, Хрисо, Киро, Тодора, Мосхи, Мосхо, Кириаки, Георги, Тома, Зафиро, Мито, Тодоре, Димитри, Чебо, Кερο, Николау, Φιτοκα, Κερο, Μαρгарито, Λαфто, Пуло, Μαρια, Ανδοно, Йо(ан), Мирко, Ерини, Μαρτα, Йо(ан), Димитриу, Тодора, Конто, Киро, Димитриу, Зото, ..., Тано, Кириаки, Димитриу, Стояне, Κонσταντιно.)

Петата колона започва също с посветителен текст, който отчасти е повреден: (ο)νομαιο τον πρεσβιθερη μοναχισ,...ομυτρι (Имена на презвитери, монаси, ...). Следват имената: Χριστο, Κερατσο, Κερατση, Ιω(αν), ..., Κιρο, Ιω(αν), Διμητροι, Γουρο, Πουλο, Μπελο, Νικολαου, Γιоргι, Καλο, Θεοδωρα, Διμητροι, ..., Χρισαφο, Σταματι, Κиратσο, Σγουраφο, Ιω(ан), Κονσταντιно, Βασίλη, Θεοδωρα, Ζαφυροу, ..., Γεοργι, Καλο, Гилко, ..., Ιω(ан), Σταθι, Θεομα, ..., Νικολαου, ..., Χρισαφο, Ιω(ан), Σταμο, стамо, Анаста (Керацо, Кераци, Йоан, ..., Киро, Йо(ан), Димитриу, Гуро, Пуло, Бело, Николау, Гиорги, Кало, Тодора, Димитриу, ..., Χριсаφο, ..., (тук три реда с имена не се четат), Георги, Кало, Гипко, ..., Йо(ан), Стамо, Стамо, Анаста.)

Шестата колона от поменика и последната четвърта от централния панел е запълнена само с имена и всъщност продължава изреждането на имена от предходната колона:

..., ..., ..., Ιω(ан), Χριστο, Νικολαου, Γεωργιου, ..., ..., ..., Μαρια, Καλο, Νικολω, Στογιαно, Νικολαου, ..., Γιαντζο, Γιоргιου, Χρυστοδουλε, Λιακο, Γιоргου, Νικολαου, Γιоргιου, Αποστολωс, Κορανε (Κοσανε), Ιω(ан), Εβδοκια, Πατζο, Кирио, Κερατζи, Νικολαου, Γεωργιου, Тето, Μπεζаро, Νικολαου, Кириаки, Мпиро, Тωπρο, Κοντο, Δημητρο, Стано, Μιξαλη, Βενετια μοναχι, Λουτζи, Елени, Θεοδωρα, Μποικα, Τριαδο, Χριсаφο, Δουκα, Θεοδωρε, Μαρια, Κερατζи, Анаста, Ναθαναηλ αρχ(ιερει), Κερατζα, Κοντο, Ιωανου... Йо(ан), Χριστο, Николау, Георгиу, Μαρια, Кало, Николо, Стояно, Николау, Янчо, Гиорги, Χρισтодуле, Ляко, Гиорги, Николау, Гиоргиу, Апостолос, Κοραне, Йоану, Евдокиа, Пацо(Пачо), Кирио, Кераци, Николау, Георгиу, Тето, Бесаро, Ни-

колау, Кириаки, Биро, Топро(Допро), Конто, Димитриу, Стано, Миха-ли, Дука, Тодоре, Мариа, Кераци, Анаста, Натанаил архiereй, Кераца, Конто, Йоану.

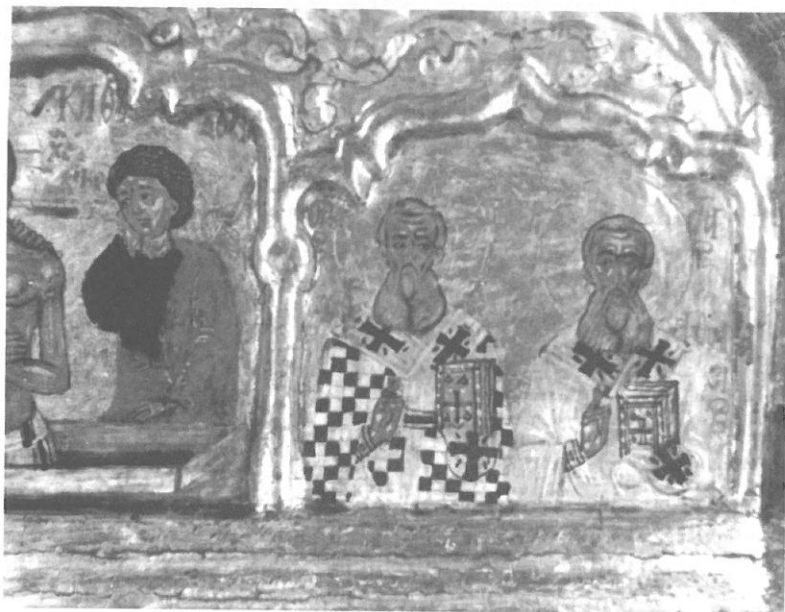
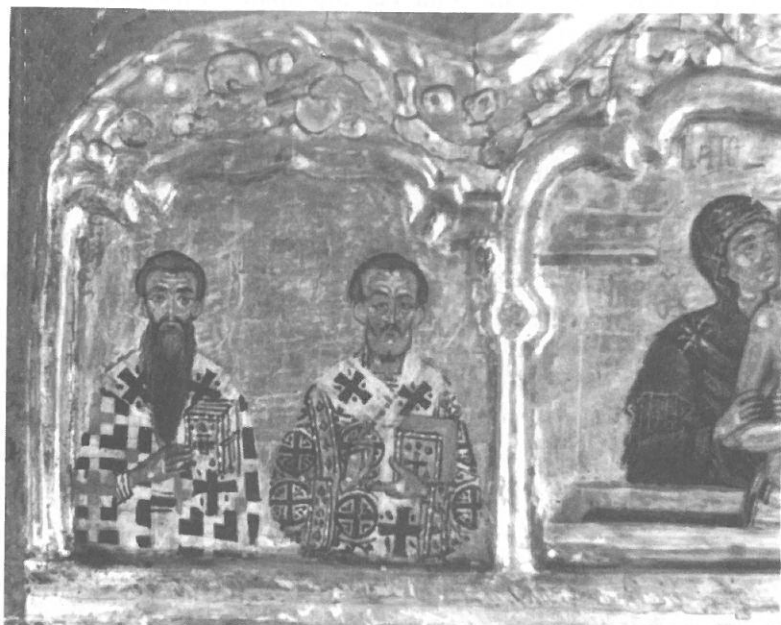
Върху дясната вратичка са разположени последните две колонки от поменика. Седмата продължава с имената от предходната:

Κοηλι, Νετο, Τωδορα, Δουλο, Προينو, Νικολασ, Αναστα, Τοτα(Νδοτα), Αβραμι, Κυριο, Μαρια, Δουκα, Δημητριου, Νιτζο, Κριστινο, Μαρια, ..., Τολпро, Χριστο, Ζαφιρου, Τανο, Κοντο, Νικολαου, Τодорас, Χριστο, Κιρατζα, Δημητριου, Τεπρο, Δημητριου, Καλτζου, ..., ..., Δημητριου, Κονστα, Πουλος, Τεωдор, Τεωдоре, Ζоту, Ιω(αν), Κιρατζα, Ιω(αν), ..., ..., ..., Αλεξανδρος, ..., Κοили, Νετο, Тодора, Ду-ло, Проино, Никола, Анаста, Тота(?), Аврами, Кирио, Мариа(?), Дука, Димитриу, Ничо, Кристино(?), Мариа(?), ..., Топро(Добро), Зафиро, Та-но, Конто, Николау, Тодорас, Христо, Кираца(?), Димитриу, Калчу(?), ..., ..., ... Следват разделителна линия, под която се четат имената: Ди-митриу, Конста, Пулос, Теодор, Теодоре, Зоту, Йоан, Кираца(?), Йоан, ..., ..., Александрос, ..., ..., ...)

Последната колона от поменика съдържа имена, които продължа-ват от предходната. Краят на колоната е силно изтрит и надписите не се четат. ..., ..., Γεωργι, Σταμο, Στογiανο, Δημητρι, Κιρατζι, Τολпро, Ραιке, Γιαντζου, ..., ..., Σταμο, Ιω(αν), Κοιλιο, Κερο, Γιорγι, ..., ..., Νικολα, Δημητριου, Παραскиβα, Σλαβο, .., Δημητριου, Αβραμι, Τодорас, ..., Τодора, Κιρατζο, Νικολα, Αβραμι, Μαγδαλινη, ..., Ιω(αν) μοναχι, Πετροу, Στογiανου Γεωργιου, ..., ..., ..., Теодωрану, ..., ..., ..., (Геор-ги, Стамо, Стояно, Димитри, Кираци, Топро(Добро), Райке, Ганчу, ..., Стамо, Йоан, Кольо, Керо, Георги, ..., Никола, Димитриу, Параскива, Славо, ..., Димитриу, Аврами, Тодорас, ..., Тодора, Кираца(?), Никола, Аврами, Магдалини, ..., Йоан монах, Петру, Стояну. Следва разделител-на линия, под която се четат още две имена: Георгиу, ..., Теодорану...)

По отношение на правописа и граматическите особености на над-писите и имената се наблюдават много грешки. Разменят се отделни букви при надписите и имената, не се спазват правилата за използване на падежите. На места имената са в номинатив, а други са в генитив. Наблюдават се грешки и при изписването на двугласните — EI OI. Не всички колонки имат посветителни надписи, но много от имената са в генитив, за съгласуване с подобен текст.

Върху поменика не са запазени, а е възможно и въобще да са липс-вали имена на патриарси. Първата колона започва с посвещението: +ηιερασ (йерарси), последвано от отбелязани шест архiereйски чина, но за съжаление имената пред тях са изтрити. По същия начин, без запа-зени лични имена, са още четири архiereйски чина, с които започва вто-рата колона. След тях са изредени преди всичко имената на йеромонаси

Обр. 3. Триптих – поменик с изображение на сцената Благовещение от Арбанаси. XVI и XVII в. (детайл)

и презвитери. Оцеляло е името на Теодор архиерей, споменато в третата колонка сред имената на миряни. Този архиерей най-вероятно е имал връзка със селището или конкретно с храма, на който е принадлежал поменикът. Още веднъж, в шестата колонка, отново сред имената на миряните е споменато името на Натанаил архиерей, но той също не се числи към списъка на известните ни търновски митрополити и вероятно поради други заслуги името му е включено в поменика.

Като цяло разнообразието на имената е твърде голямо. В отделни случаи откриваме различни варианти при изписването на едно и също име. Повечето лични имена са официални църковни, предимно гръцки: Георги, Димитър, Николай, Йоан, Теодор, Теодора, Мария, Марта, Кириаки, Тома, Христо, Константин, Антон, Теоклит и пр., но се срещат и някои имена от еврейски произход: Авраам, Леви, Михаил. В поменика преобладават гръцки народни имена: Зафир, Кали, Мосхо, Кора, Кираца, Конто, Стати, Триадо, Хрисафос, Аргирос, Христулос и българските: Кольо, Ганчо, Вельо, Мито, Мирко, Бойка, Тодьо и пр. Отделя се и сравнително голяма група имена с чужд произход: Пагун, Чево(Цево), Фитока, Лафто, Биро, Тето. Интересен е случаят с името Бесар, което е известно и от надписа на златен пръстен печат от XIV в., открит при разкопки на некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново⁹. От края на XVI — началото на XVII в., т.е. времето, когато е създаден разглежданият паметник, е съставен и Боянският поменик. Съставянето на този поменик е извършено в Драгалевския манастир не по-рано от 1552 г. и не по-късно от 1612 г.¹⁰ Въпреки че Боянският триптих и този от Арбанаси са синхронни, личните имена в тях до голяма степен се различават. Тук е мястото да отбележим, че по-голямата част от имената в разглеждания поменик, включително и някои, които са със специфично звучене, се появяват и в другите три, по-късни триптиси от Арбанаси, което е категорично доказателство, че специфичните лични имена в това селище в продължение на три века са се запазили.

Труден за решаване обаче остава въпросът на кой арбанашки храм е принадлежал разглежданият триптих, тъй като се оказва, че повечето храмове в селището функционират в края на XVI в. Стиловата характеристика на украсата му, на този етап от проучванията, ни насочва с най-голяма вероятност към храма „Рождество Христово“, а разчитаме да открием и по-конкретна аргументация. Арбанашкият поменик, освен с блестящото си художествено изпълнение, съдържа ценни данни за антропонимите в селището през този период от съществуването му.

Обр. 4. Олтарни двери от Преображенския манастир. XVI в.

БЕЛЕЖКИ

¹ Косева, Д. Триптих — поменик от 1790 г. — ИРИМВТ, XX, В. Търново, 2005, 209—217.; Триптих — поменик с изображения на св. Георги и св. Димитър от с. Арбанаси. — Юбилеен сборник в чест на проф. Р. Поптодоров. (под печат).

² Триптихът се съхранява в РИМ — В. Търново. Заведен е с инв. № 43.

³ Icones Bulgares du IX-e au XIX-e siecle. Bruxelles, 1978, cat. No. 90; Bulgarian Icons. Prayers of the Multitude. Tokyo, 1990, cat. No. 15; Божков, А. Българската икона. С., 1984, ил. № 172; Bossilkov, Sv. Arbanassi. Iconostases and Religious Easel Art. (15th — 18th and 19th Centuries), Sofia, 1989, ill. 186, p. 200.

⁴ Попруженко, М. Синодик царя Борила. Български старини, VIII, 1928, 1—96; Станчева, М., Ст. Станчев. Боянският поменик. С., 1963; Μουτσολουλος, Ν. Α νασκαφι της βασιλικής του Αγίου Αχιλλειου. Θεσσαλονικη, 1969, 1972; Георгиев, П. За столицата Преспа след Йордан Иванов. — Известие на Историческия музей Кюстендил, т. IV, С., 1996, с. 292, обр. 3.

⁵ Куев, К. Една клетвена формула в старославянските ръкописи и документи. — Ricerche slavistiche, 17—19, 1970—1972, 313—321; Stefanov, P. On the Greek-Bulgarian Art Relations in the 17-th Century. (Based on material from St. George's Church in Veliko Tarnovo). — Etudes balkaniques, No. 1, 1992, p. 91.

⁶ Паскалева, К. Триптих с поменик от Кремиковския манастир. — Старобългарска литература. Изследвания и материали, кн. I, С., 1971, 441 — 459; Християнско искусство Болгарии. Выставка. 1.10—8.12.2003, Москва, с. 36, кат. № 24; 1000 години българска икона. С., 1976, кат. № 132.

⁷ Icones Bulgares du IX-e au XIX-e siecle..., cat. No. 38; Bulgarian Icons. Prayers of the Multitude. Tokyo, 1990, cat. No. 13; Божков, А. Цит. съч., ил. № 269; Bossilkov, Sv. Op. cit. ill. 161, p. 178.

⁸ Паскалева, К. Цит. съч., с. 443; Християнско искусство Болгарии..., кат. № 24.

⁹ Вълв, В. Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). — Археология, 2, 1974, с. 41, 42.

¹⁰ Станчева, М., Ст. Станчев. Цит. съч., 9—11.